

Ελένη Κορέτση

*Αναπαραστάσεις του μετανάστη μέσα από
νεανικά λογοτεχνικά
κείμενα.*

ΑΘΗΝΑ 2011

Οι εικόνες που παρατίθενται στο βιβλίο αντλήθηκαν από την εξής ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.google.gr/images>

Copyright© Κορέτση Ελένη 2011
Σχολική Σύμβουλος Δ/θμιας Εκ/σης
e-mail: koretsie@yahoo.gr
ISBN 978-960-92968-1-6

*Αναπαραστάσεις του μετανάστη μέσα από
νεανικά λογοτεχνικά
κείμενα.*

- « *N' ακούω καλά τ' όνομά σου* »
 - « *Μια ιστορία του Φιοντόρ* »

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος

A. Μεθοδολογία 7

B. Γλωσσικός σχολιασμός 9

Γ. Η διαμόρφωση της ετερότητας-Ταυτότητα μέσα από τις στερεοτυπικές
αντιλήψεις των λογοτεχνικών κειμένων 12

Επίλογος

Βιβλιογραφία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το παρόν βιβλίο έχει ως στόχο να καταγράψει την «εικόνα του μετανάστη» όπως αυτή εντοπίζεται στα νεανικά μυθιστορήματα τα οποία κυκλοφορήθηκαν στην Ελλάδα μετά το 1990.

Ο «μετανάστης» στα έργα αυτά ταυτίζεται και ως εκ τούτου προσδιορίζεται σαφέστερα πάντα σε σχέση με την έννοια του «άλλου», του «ξένου». Είναι ο ξένος, ο άλλος, ο διαφορετικός, ο πολιτικός ή οικονομικός μετανάστης, αυτός δηλαδή που ερχόμενος στην Ελλάδα φέρνει μαζί και την πολιτισμική του κληρονομιά, βαθύτατα ριζωμένη εκ των πραγμάτων στο συλλογικό του ασυνείδητο.

Αυτή η «εισαγόμενη» πολιτιστική κληρονομιά γίνεται αντικείμενο μελέτης και μέσα από τη λογοτεχνία, αφού αναμφίβολα αυτή, ως μέρος μιας ευρύτερης επικοινωνιακής διαδικασίας, φανερώνει τη συμμετοχή του ατόμου στην εκάστοτε πολιτισμική και κοινωνική ζωή. «Η λογοτεχνία αποτελεί ισχυρό εργαλείο για την προαγωγή της κατανόησης του εαυτού και του άλλου» παρατηρεί πολύ εύστοχα ο Μπαλαφάνης Κωνσταντίνος¹.

Ο «ξένος» λοιπόν αναγκαστικά θα συμμετάσχει στην κοινωνική ζωή του τόπου που θα επιλέξει, θα προσλάβει στοιχεία - ίσως τα αφομοιώσει με τον καιρό - αλλά και αυτός με τη σειρά του θα προσδώσει, θα καταθέσει στοιχεία της δικής του κληρονομιάς όπως τη βίωσε στον τόπο του.

Στο άρθρο του Καρακίτσιου -Καρασσαβίδου «Αναπαραστάσεις του μικρού άλλου» η συγγραφέας Αμπατζοπούλου Φ² αναφέρει ότι τα λογοτεχνικά κείμενα αποτελούν ένα είδος αναπαραστάσεως της πολιτισμικής πραγματικότητας, την οποία τα άτομα αλλά και τα σύνολα επεξεργάζονται, μοιράζονται, διαδίδουν, αποκαλύπτουν τον ιδεολογικό και πολιτιστικό χώρο στον οποίο τοποθετούνται.

Σε μια εποχή διαρκώς επεκτεινόμενης ομογενοποίησης της κουλτούρας, οι λογοτεχνικές ιστορίες αποτελούν πάντα έναν τρόπο διατήρησης της πολιτισμικής συνεκτικότητας.

«Προϋπόθεση για την διαπολιτισμική ανάγνωση του λογοτεχνικού κειμένου και κατ' επέκταση για την επικοινωνία, είναι να συνομιλήσει ο αναγνώστης με όλα τα στοιχεία που συνθέτουν τη δομή του κειμένου. Η πρόσκληση του αναγνώστη για

¹ Μπαλαφάνη, «Παιδαγωγικές διαστάσεις της λογοτεχνίας», περιοδικό Νέα Παιδεία, τεύχος 119, Αθήνα 2006, σ.64-73.

² Καρακίτσιου - Καρασσαβίδου, «Αναπαραστάσεις του “μικρού άλλου”», περιοδικό Παιδαγωγικό Βήμα Αιγαίου, χρόνος ΙΗ', τεύχος 63, Μυτιλήνη, 2007, σ.29-36.

εγκατάλειψη της πολιτισμικής ενδοστρέφειας, της αποδόμησης της μόνο- λογικής σκέψης και της αναζήτησης μιας διαλογικής σχέσης, θα συμβάλλει στη δημιουργία κοινής κουλτούρας που ενδυναμώνουν το «ανήκειν» στην ίδια κοινότητα³».

Βέβαια, το πως ο αναγνώστης προσλαμβάνει κάθε φορά και κατανοεί την εικόνα του «Άλλου» μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα «εξαρτάται, αφενός από την κειμενική κατάσταση του Άλλου, αλλά και από τις εξωκειμενικές κατασκευές που φέρνει εντός του⁴».

Οι συγγραφείς των λογοτεχνικών κειμένων επικεντρώνονται στις θετικές πλευρές της πολυπολιτισμικότητας στις σύγχρονες κοινωνίες, με την ελπίδα να καταστρέψουν στερεοτυπικές εικόνες του Άλλου, που συνεχίζουν να κυριαρχούν στη συλλογική φαντασία⁵

Αμφότερες οι έννοιες της ελληνικότητας και της πολυπολιτισμικότητας θα πρέπει να εκλαμβάνονται ως συμπληρωματικές η μία της άλλης και κάθε άλλο παρά να βρίσκονται σε διάσταση μεταξύ τους. Η εθνική τοπική κουλτούρα πρέπει να χρησιμοποιείται όχι ως πεδίο αντιπαραθέσεων διαφορετικών παραδόσεων, αλλά ως μέσο να προσεγγίσει και να προσεγγισθεί από άλλες εθνικές κουλτούρες⁶.

³ Τριαντάφυλλου, «Γραφές αναγνώσεις. Για μια διαπολιτισμική ανάγνωση του λογοτεχνικού κειμένου», περιοδικό ΚΕΜΕΤΕ, Κείμενα νεοελληνικής λογοτεχνίας Γυμνασίου Λυκείου-βιβλίο καθηγητή, Τεύχος 3, 1990, σ.69-76.

⁴ Καγιαλή, «Σημειώσεις για τη γραφή και την ανάγνωση του άλλου», συλλογικός τόμος . Ξένος ο άλλος μου εαυτός, εκδόσεις Πατάκη , Αθήνα 1999, σ.25.

⁵ Lalagianni, «The author considers the depiction of alterity, or the Other, in contemporary Greek fiction for young people to analyze the image of the expanding multicultural reality of Neo-Hellenic society», στο Bookbird, Journal of international children's literature, vol.47, No 4 October 2009, p.50-56.

⁶ Κανατσούλη, «Ανάμεσα στην Ελληνικότητα και την πολυπολιτισμικότητα. Κριτήρια επιλογής βιβλίων παιδικής και εφηβικής λογοτεχνίας», Πρακτικά ημερίδας με θέμα: Λογοτεχνία της Διασποράς και Διαπολιτισμικότητα, Ρέθυμνο 24-25 Οκτωβρίου 2003.

A. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Χρήσιμα εργαλεία για την ανάλυση του υλικού των κειμένων αντλούνται από το χώρο της πολιτισμικής εικονολογίας. Η εξέταση της εικόνας του «ξένου», αποτελεί αντικείμενο ενός ιδιαίτερου κλάδου της συγκριτικής γραμματολογίας, της πολιτισμικής εικονολογίας (Imagologie). Τον όρο " Imagologie ", δανεισμένο από την ορολογία της γαλλικής εθνοψυχολογίας, εισήγαγε και χρησιμοποίησε για την έρευνα των λογοτεχνικών κειμένων το 1967, ο H. Dyserinck⁷. Η Ιωάννα Οικονόμου-Αγοραστού προτείνει την απόδοση του όρου "Imagologie" ως «Συγκριτική Στερεοτυπολογία⁸».

Η εικονολογική ανάλυση όπως επισημαίνει η Φ. Αμπατζοπούλου προϋποθέτει την εκ του σύνεγγυς ανάγνωση του κειμένου σε λεκτικό και θεματικό επίπεδο. Πρόκειται για μια διπλή ανάγνωση του κειμένου, η οποία πραγματοποιείται οριζόντια, δηλαδή τόσο στον άξονα της αφηγηματικής λειτουργίας, όσο και κάθετα δηλαδή στον άξονα των μεταφορών, των συμβολισμών και των μύθων που διαπερνούν το κείμενο⁹.

Στην προτεινόμενη θεωρία της εικονολογικής ανάλυσης προχωρούμε «εξετάζοντας την οργάνωση του κειμένου σε διάφορα επίπεδα, στο επίπεδο των λέξεων, των ιεραρχήσεων και τέλος του σεναρίου¹⁰». Σκοπός της εικονολογικής ανάλυσης, βέβαια, δεν είναι η απλή καταγραφή των στοιχείων αυτών κάθε αυτών που συνθέτουν την εικόνα του «ξένου», αλλά κυρίως η επιλογή τους από το συγγραφέα καθώς και η κοινωνική και πολιτισμική τους σημασία.

Πρόκειται για μια πολυεπίπεδη ανάλυση. Σε πρώτο επίπεδο εξετάζονται οι λέξεις, τα λεκτικά δηλαδή σχήματα που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας. Σε δεύτερο επίπεδο μελετάται η ιεράρχηση των σχέσεων, μεταξύ του Εγώ που συχνά είναι ο αφηγητής και του Άλλου. Σε τρίτο επίπεδο διερευνάται ο χώρος του Άλλου. Κάθε φορά ο στόχος της εικονολογικής ανάλυσης είναι να μελετηθούν οι αντιθέσεις που ενυπάρχουν στην περιγραφή του «οικείου» χώρου και του χώρου του Άλλου.

Η αποσαφήνιση και η μελέτη αυτής της διμερούς χωροταξικής περιγραφής συμβάλλει στην αποκρυπτογράφηση των στερεοτυπικών εικόνων. Σ' αυτό το επίπεδο εξετάζονται και οι αρχές οργάνωσης και

⁷ Αμπατζοπούλου, «Ο άλλος εν διαγωγώ», στο Λογοτεχνία η Πολιτισμική Εικονολογία, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σ. 239.

⁸ Οικονόμου Αγοραστού, «Εισαγωγή στη Συγκριτική Στερεοτυπολογία των εθνικών χαρακτηριστικών στη λογοτεχνία», εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1992 σ.13-15.

⁹ Όπως παραπάνω σελ. 252.

¹⁰ Danicel-Henri Pageaux, «De L imagerie culture le a l' imaginaire», στο Pierre Brunel-Yves (επιμ.) Precis de litterature compare, PUF Παρίσι 1989, σ. 133-160.

ιεράρχησης των πολιτιστικών σχέσεων δηλ. όλα εκείνα τα στοιχεία τα οποία συνθέτουν την ετερότητα, π.χ. το βλέμμα, ο τρόπος ομιλίας κ.λ.π.

B. ΓΛΩΣΣΙΚΟΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

Η γλωσσική ετερότητα που εμφανίζεται στα λογοτεχνικά διαπολιτισμικά κείμενα, μας προτρέπει να αναφερθούμε στο γλωσσικό σχολιασμό των κειμένων, ενώ ο Ερ.Καψωμένος σε άρθρο του αναφέρει ότι καμία γλώσσα δεν μπορεί να υπάρξει αν δεν είναι βαθύτατα ενταγμένη σ' ένα πολιτισμικό περιβάλλον¹¹.

Το μυθιστόρημα του Δ. Σωτηρίου, «*Ν' ακούω καλά τ' όνομα σου*», αποτελείται από τρία μέρη και μας αφηγείται την ιστορία μιας οικογένειας. Στο πρώτο μέρος της αφήγησης μια ομάδα γυναικών από τα χωριά της Θεσπρωτίας, βιώνοντας τον πόλεμο την φτώχεια τη στέρηση ξυπόλυτες ,νηστικές ,φοβισμένες επιχειρούν μια έξοδο προς τις πόλεις της Β. Ηπείρου με σκοπό να μαζέψουν τρόφιμα. Στο δρόμο της επιστροφής η Σοφία μια νέα κόρη παθαίνει κρουπαγήματα και παραμένει στο χωριό Περδικάρη στη θεία της μέχρι να γιατρευτεί.

Στο δεύτερο μέρος ο Εμβέρ Χότζας κλείνει τα σύνορα με την Ελλάδα και η Σοφία εκπατρισμένη περιγράφει τις κακουχίες της νέας ζωής μέσα από το βίαιο νέο πολιτικό καθεστώς που έχει επιβληθεί στη Β. Ηπειρο. Η Σοφία παντρεύεται και αποκτά δύο κορίτσια και ένα αγόρι.. Δυστυχώς όμως, ο άνδρας της καταδικάζεται και εξορίζεται όταν στη βάφτιση του γιου του «*βγάζει όλο το μαράζι του*» τραγουδώντας τραγούδια για την Ελλάδα.

Στο τρίτο μέρος της αφήγησης ο εγγονός της Σοφίας ο Σεπτίμ με παρέα, φίλους και συγγενείς έρχεται στην Ελλάδα ως οικονομικός μετανάστης αποζητώντας παράλληλα να ζήσει στο ελεύθερο πολιτικό καθεστώς της μητέρας πατρίδας του στην Ελλάδα. Ο ρατσισμός ,όμως, η ξενοφοβία των ομόφυλων Ελλήνων οδηγούν τον Σεπτίμ σε μια νέα αναζήτηση της ταυτότητάς του ανάμεσα στο εδώ της ξενιτιάς και το εκεί του νόστου.

Υπάρχουν δυο αφηγήτριες και ένας αφηγητής που ανήκουν στην ίδια μητριαρχική, κατ' ανάγκη, οικογένεια (αφού οι άντρες τους λείπουν στο εξωτερικό ως οικονομικοί μετανάστες), της οποίας τα μέλη χωρίζουν ή σκορπίζουν, ζουν την οδύσσεια τους όντας τον περισσότερο καιρό εξόριστοι.

Στην αφήγηση εντοπίζουμε κατά κάποιο τρόπο μια γλωσσική διαφορετικότητα στην έτσι κι αλλιώς ιδιαίτερη, ηπειρώτικη φυσική λαλιά. «*Η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο γλωσσικό κώδικα ή την πραγματικότητα*

¹¹ Ερ.Καψωμένος, «*Για μια σημειωτική της νεοελληνικής κουλτούρας*», Διαθέσιμο στο www.survey.ntua.gr/enviro/keimena/kapsomenos_s.pdf

παραπέμπει μοιραία στο χώρο χρήσης της γλώσσας»¹². Οι γυναίκες μόνες τους στα βουνά της Μουργκάνας έχοντας για δάσκαλο τη φύση, έπλασαν το δικό τους γλωσσικό όργανο.

Ο συγγραφέας αποσύρει τη δική του αφηγηματική φωνή και ακούγονται αυτούσιες οι φωνές των τριών αφηγητών - πρωταγωνιστών οι οποίες μιλούν σε πρώτο πρόσωπο, «στον πάτο μας είπαν να μη ζυγώνουμε το νοητό σύνορο και να μαζεσόμαστε αποβραδís στα κονάκια».

Από τον συγγραφέα επιλέγεται η πρωτοπρόσωπη αφήγηση με εσωτερική εστίαση. Ο ξένος σ' αυτό το μυθιστόρημα έχει κοινά στοιχεία όμοια με αυτά των αυτοχθόνων (γλώσσα, θρησκεία, φυλετική καταγωγή) ώστε να παρουσιάζεται ως «δικός» τους.

Στόχος του συγγραφέα είναι η πειστικότητα.. Η ιστορία του αφηγητή προβάλλεται ως αληθινή με αυτονόητη αλήθεια.. Η βιωματική γλώσσα δεν φορτίζεται συναισθηματικά. Περιγράφει χωρίς σχολιασμό την τραγικότητα του εξόριστου. Το ίδιο το λογοτεχνικό κείμενο αναπαριστά ιδανικά τον προφορικό λόγο, «Ω Μήτση, ω παιδάκι μου, Έκα μωρ' 'φούλη μου. Θα σ' έχω εγώ μωρ' άστρι μου, θα 'σαι με μένα».

Ο συγγραφέας με τον προφορικό λόγο αποζητά λέξεις, οι οποίες αποκτούν τη σημασία τους μόνο από το άμεσο περιβάλλον τους και περιλαμβάνει τις αλλοιώσεις των τόνων της φωνής, τις εκφράσεις του προσώπου και ολόκληρη την ανθρώπινη ύπαρξη.

Η αδελφή του ήρωα της τρίτης ιστορίας «Τσίλιω», δεν πηγαίνει κοντά του, δεν τον αγγίζει. τον αναγγέλλει στη μάνα τους, φανερώνοντας τότε μόνο το όνομα του, που έμεινε κρυμμένο σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας. Σαν να τον επαναδημιουργεί μόνο με τη φωνή: «Ω μάνα, έρθε, έρθε ο Σεπτίμ».

Από την άλλη η χρήση της λογοτεχνικής γλώσσας (ποικιλίας λεξιλογίου, γνώση των χρήσεων της κυριολεκτικής και μεταφορικής γλώσσας των συμβόλων, της ειρωνείας κ.λ.π.) αναμφίβολα επιτείνει τη λογοτεχνικότητα του έργου.¹³ «Επιακα δουλειά σ' ένα ρεστοράν. Έρθε μια μέρα ο παπούς, απ' την μεριά της μάνας. Αυτός είναι, του λέει με τρόπο το αφεντικό. Κάπου-κάπου με λοξοκοίταζε, δεν μου δείξε άσπρο δόντι. Παράξενη φέρση ετούτη».

Στο μυθιστόρημα του Μ. Κοντολέων, «Μια ιστορία του Φιοντόρ» η Λιούμπα ένα κορίτσι από τη Ρωσία έρχεται στην Ελλάδα να συναντήσει και να ζήσει με την μητέρα της, η οποία όμως είναι παντρεμένη με ένα γέρο Έλληνα. Η Λιούμπα δεν αποδέχεται τα

¹² Κωνσταντινίδη, «Ελληνόγλωσση Εκπαίδευση της Διασποράς», Πρακτικά Δημερίδας «Λογοτεχνία της Διασποράς ή Διαπολιτισμικότητα», Ρέθυμνο 24-25 Οκτωβρίου 2003, σ. 19.

¹³ Κανατσούλη, «Ελληνόγλωσση εκπαίδευση της Διασποράς ή Διαπολιτισμικότητα. Ανάμεσα στην Ελληνικότητα και την Πολυπολιτισμικότητα -Κριτήρια επιλογής βιβλίων παιδικής και εφηβικής λογοτεχνίας», Επιμέλεια Μ. Δαμανάκης- Μητροφάνης Γιάννης, σ. 126.

υποκριτικό γάμο της μητέρας της, ενώ περιθωριοποιείται και από τους συνομηλίκους της στο χωριό που διαμένουν. Η μητέρα της θα αρρωστήσει και θα πεθάνει. Ο Μήτια άνδρας ρωσικής καταγωγής, θα βοηθήσει τη Λιούμπα να οικειοποιηθεί την νέα της πατρίδα και αφηγούμενος στα παιδιά του χωριού μια ιστορία του Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι που έδειχνε πως ό,τι είναι άσχημο και κακό μπορεί να νικηθεί από τους ίδιους που το έχουν υπηρετήσει, θα συμβάλει στην αποδοχή της Λιούμπας από τους συνομηλίκους και στην ένταξή της στην νέα κοινωνία που καλείται να ζήσει.

Ο παντογνώστης αφηγητής χάρη στον ελεύθερο πλάγιο λόγο και με τον διάλογο τροφοδοτεί την αντικειμενική εικόνα χωρίς «εξιδανίκευση» και «ωραιοποίηση». Σύνθετες λέξεις π.χ. *ψωμοδότες, γκορτσόψωμο αγροπορέψαμαν, φιδολωστήκαμαν*, μεταφορές, π.χ. *ο τόπος μας ήταν φτενός «Ήύραν τα παιδιά τον πατέρα αγκαλιάστηκαν να πνιγούν»*, καθώς και τα εύστοχα επίθετα π.χ. *αψύ πρωΐνό...* όλα αυτά ζωντανεύουν το λόγο και εθίζουν τον αναγνώστη στο ιδιαίτερο ύφος του.

Στα μυθιστορήματα που αναφέρονται σε οικονομικούς μετανάστες από τις ξένες χώρες π.χ. Ρωσία, η αφήγηση είναι τριτοπρόσωπη, π.χ. *«...Ο θεός θα σταθεί δίπλα στη μάνα, που παίρνει τέτοιες πίκρες από την κόρη»*. *«Τελικά κουβέντες χωρίς νόημα . Ό,τι είχε γίνει δεν άλλαξε, άλλωστε ο ίδιος μπορούσε να καταλάβει την απόφαση της νέας κοπέλας να ακολουθήσει τη φωνή του έρωτά της»* .

Η προσπάθεια για αληθοφάνεια θα αποδοθεί με τους διάλογους, της ηρωίδας Λιούμπας, της μητέρας της και των συγγενών της, καθώς αυτά συχνά αποδίδονται στα ρωσικά.

Γ. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ - ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Η πολιτισμική εικονολογία αποτελεί μια νέα θεώρηση των λογοτεχνικών κειμένων, που υπερβαίνει την απλή αισθητική, η μορφολογική τους ανάλυση λαμβάνοντας υπόψη το ιδεολογικό, το κοινωνικό, το πολιτικό πλαίσιο διαμόρφωσης της ετερότητας.

Κυρίαρχο ιδεολογικό θέμα που απασχολεί ενίοτε τους συγγραφείς κυρίως τα τελευταία χρόνια είναι αυτό της ετερότητας. Η έννοια της ετερότητας αποτελεί *«βασικό στοιχείο για κάθε κοινωνιογνωστικό σύστημα κατηγοριοποιήσεων και αναπαραστάσεων του περιβάλλοντος»* και παράλληλα προβάλλει την *«αναγκαία, συστατική αλλά και προβληματική συνιστώσα της ταυτότητας»¹⁴*.

Η αυτογνωσία και η συνειδητοποίηση της ταυτότητάς μας περνούν μέσα από την αποδοχή της ταυτότητας του άλλου. Η αποδοχή του «άλλου» δηλώνει ως ένα σημείο την αμφισβήτηση του «εγώ», ενώ προσδιορίζει το βαθμό ανεκτικότητας που διακρίνει κάθε ομάδα ανθρώπων. Η ετερότητα σήμερα μπορεί να σημαίνει είτε εθνική ιδιαιτερότητα είτε κοινωνική έκφραση που διαφέρει απ' αυτό που η ομάδα θεωρεί «φυσιολογικό».

Στα λογοτεχνικά μυθιστορήματα με αναφορά τον «ξένο», η εξωτερική όψη, οι κοινωνικές συμπεριφορές αλλά και οι πολιτιστικές αναφορές του ξένου διαφέρουν σημαντικά απ' αυτές της κυρίαρχης ομάδας. *«Είδε ο Μήτιας τη Λιούμπα να βρίσκεται ολομόναχη δίπλα στο φέρετρο . Κι είδε το πρόσωπο της , που με μια βρώμικη μάσκα έμοιαζε , μάσκα - σπασμένη Και δεν μπόρεσε να συγχωρέσει τον εαυτό του που απόμερα έμεινε».*

«Τις δύο τελευταίες δεκαετίες έγινε μια μετατόπιση της ιδεολογίας του κειμένου από μια εθνοκεντρική οπτική σε μια ανοικτή πολιτισμική»¹⁵ Η πολιτισμική κοινωνία έφερε την επαφή με τον Άλλο, που είναι στην ουσία μια επαφή με τον Εαυτό, εφόσον η αναζήτηση της ετερότητας είναι αναγκαία προϋπόθεση διαμόρφωσης της ταυτότητας¹⁶. Οι έννοιες του «εαυτού» ή του «άλλου» είναι συστατικά της προσωπικής ταυτότητας..

¹⁴ Κωνσταντοπούλου- Μαράτου-Αλιμπράντη, Γερμανού- Οικονόμου , *«Εμείς και οι άλλοι, αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα»*, Ε.Κ.Κ.Ε. εκδόσεις Τυπωθήτω Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2000, σ. 11

¹⁵ Κανατσούλη, *«Ελληνόγλωσση εκπαίδευση της Διασποράς ή Διαπολιτισμικότητα. Ανάμεσα στην Ελληνικότητα και την Πολιτισμικότητα. Κριτήρια επιλογής βιβλίων παιδικής και εφηβικής λογοτεχνίας»* στα Πρακτικά Ημερίδας *«Λογοτεχνία της Διασποράς ή Διαπολιτισμικότητα»* Ρέθυμνο 24-25 Οκτώβρη 2003, σ. 123.

¹⁶ Κανατσούλη, *«Αμφίσημα της παιδικής λογοτεχνίας»*, εκδόσεις Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2002, σ. 30

Το άνοιγμα στην κουλτούρα του Άλλου ή η δημιουργία μιας πολιτισμικής ταυτότητας είναι μια συνεχής διαδικασία διαπραγμάτευσης¹⁷.

Η έννοια της ταυτότητας θέτει και τα όρια της ετερότητας. Όπως αναφέρει ο Κλ. Μαυρίδης, η ταυτότητα είναι «το δυναμικό αποτέλεσμα μιας διαρκούς αντιπαράθεσης, μιας αντίστιξης ανάμεσα σε ένα “μέσα” και ένα “έξω”¹⁸». Η Λιούμπα στο μυθιστόρημα «Μια ιστορία του Φιοντόρ» εκφράζει τον εσωτερικό διχασμό, την αγωνιώδη αναζήτηση της ταυτότητας του «μέσα» και του «έξω».

«...Η Λιούμπα ντρεπόταν.... Όλα πια κατεστραμμένα! Και αιτία η μάνα της! Κι ήθελε να της πετάξει κατάμουτρα "σε μισώ". Αλλά σε ποια γλώσσα να το πει; Στη μητρική ή στη γλώσσα του νέου τόπου;».

Η J.Kristeva θεωρεί ότι ο ξένος γεννιέται τη στιγμή που το άτομο διαπιστώνει τη διαφορετικότητα του και ολοκληρώνεται, όταν ο καθένας αναγνωρίσει ότι όλοι είμαστε ξένοι¹⁹. Ένα παράδειγμα οικείωσης του Άλλου σε ατομικό επίπεδο διαφαίνεται στο μυθιστόρημα «Ν' ακούω καλά τ' όνομα σου» όταν φθάνουν να διαπιστώσουν οι Βορειοηπειρώτες κάτοικοι ότι «έχουμε κι εμείς χάλια» και σε συλλογικό επίπεδο όταν απρόσμενα οι αυτοεξόριστες γυναίκες στη Β. Ήπειρο αντιλαμβάνονται ότι «χριστιανοί ή Τούρκοι όλοι μας έδωκαν».

«Φτάκαμαν στο Δέλβινο νύχτα. Χωθήκαμε στα άχερα κολλήσαμεν η μία στην άλλη κοιμηθήκαμαν άνιωτες. Αλόλητα τα 'ρβίθια μας έσκωσαν οι φωνές μιας γυναικός

Ούι τι έπαθα η μαύρη εγώ. Πάει η θυμωνιά.

Μη φωνάζεις δα σ' την 'φτιάκομε πάλε εμείς. Δώσ' μας μια χούφτα αλεύρι,

Δεν άλεσα μας λέει γινατωμένη

Σχωράτε με γυναίκες, έχουμε και μεις χάλια.

Η γυναίκα μας έκανε χερικό με κάνα δυο οκάδες καλαμπόκι. Ο κόσμος ήτανε μοιρασμένος, Χριστιανοί και Τούρκοι, αλλά όλοι μας έδωκαν ποιος λίγο ποιος πολύ. Το πρωί η γυναίκα μας έδωκε μια μπιγόνια γάλα ».

Ο συγγραφέας δεν εξιδανικεύει τον "Άλλο", δεν οικειοποιείται την ιστορική του ιδιαιτερότητα, αλλά τον αφήνει να αυτοπαρουσιάζεται ως πραγματική και ενσώματη οντότητα. Δεν θέλει να εξωραΐσει την εικόνα του ξένου. Οι κλέφτες που προσπαθούν να κλέψουν τον Σεπτίμ είναι Ελληνοαλβανοί.

¹⁷ Μαράντου- Αλιμπράντη Α.- Γαληνού Π., «Πολιτισμικές ταυτότητες: από το Τοπικό στο Παγκόσμιο», στο Κωνσταντοπούλου Χ. (επιμ.) «Εμείς και οι άλλοι. Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα», Αθήνα, εκδόσεις Τυπωθήτω, σ.111.

¹⁸ Μαυρίδη Κ., «Εισαγωγή στο συλλογικό έργο Ταυτότητες», επιμ. Κ. Μαυρίδη και Ν. Χρηστάκη, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1997.

¹⁹ J.Kristeva, «Ξένοι μέσα στον εαυτό μας», μτφρ. Β. Πατσογιάννης, επιμ. Σ. Ροζάνης, εκδόσεις Stipta, Αθήνα 2004, σ.11-13.

Οι ηρωίδες του βιβλίου επιχειρούν μια έξοδο από και προς την Ιστορία, αλλά και την Γεωγραφία.. Στο δρόμο προς τους Αϊ Σαράντα γίνονται θύματα βιασμού. Το όνειρο ή το πείσμα για τη ζωή δεν σταματά εδώ.

Η Βαγγέλη- Στόλαινα μας είπε: *«Κούστε γυναίκες. Ήταν πειρασματικά ισκιώματα, δεν ήταν σερνικά, θα λειτουργηθούμε με την ευκαιρία και θα καθαρίσουμε. Μη σας φύγει κουβέντα. Ποτές ' κούσαταν»*. Η υποβάθμιση του αντρικού φύλου, σε "ίσκιωμα" χωρίς υλική υπόσταση. Η αποτρόπαια πράξη τον καθιστά ανύπαρκτο, ενώ η γυναίκα αποκτά το δικό της λόγο και επανέρχεται στη ζωή καθαρή, ακέραη, μέσω της θρησκευτικής τελετουργίας .

Η ιδεολογική φόρτιση του κειμένου είναι εμφανής στο μέτρο που προβάλλονται κάποιες αξίες συνδεδεμένες με το πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής. Ο Καλλέργης αναφέρει ότι *«οι ιδεολογίες διεκδικούν το προνόμιο όχι μόνο να ερμηνεύουν τον κόσμο, αλλά και να τον αλλάζουν²⁰»*. Εδώ προβάλλεται η ιδεολογία της ψυχοσωματικής καθαρότητας για την ένταξη του ατόμου στην κοινωνία.. Οι γυναίκες δεν θα αναφέρουν τίποτε για τον βιασμό, διότι ελλοχεύει ο κίνδυνος της περιθωριοποίησης από την έξω ομάδα.. Το κείμενο εδώ επιτρέπει στις ηρωίδες του *«να αναπροσδιορίζουν το αρσενικό και το θηλυκό υποκείμενο και να εγκαινιάζουν μια άλλη αναπαράσταση σχέσεων ανάμεσα τους²¹»*

Η εκπατρισμένη στην Αλβανία Σοφία, η οποία έχει χάσει κάθε ελπίδα επαναπατρισμού στην Ελλάδα, θα κρίνει την ιστορία του εξόριστου. *«Έρθε το '50 εγώ έρεψα .Δεν ήταν απ' τη δουλειά , ήταν απ' το σαράκι .Ως και ο ήλιος μου έρχονταν μελανός»*. Η συνειδητοποίηση του αποκλεισμού και ο πόνος του εξόριστου κρίνει τον δικό μας εφησυχασμό. Ξένος εδώ δεν είναι ο εξόριστος ξένος τώρα είναι ο «θεατής», αυτός που ζητά να εξαγοράσει την ησυχία του, τις τύψεις του²² .

Με το χορό, με το τραγούδι, με το λόγο επιχειρείται η προσέγγιση της πολιτισμικής ετερότητας. Ο Σεπτίμ βρίσκεται στην Ηγουμενίτσα, όταν τον ακούμε να μας λέει *«μονάχα όταν κάναμε ζυγιές και τραγουδάγαμε μας ήθελαν»*.

« Έκρινα σ' ένα παιδί.

Ω παιδί, του λέγω πώς θα πάω εκεί;

Έλα, μου λέει, να σε πάω στο λεωφορείο. Από Αλβανία είσαι;

Ναι, αποκρίνομαι, Φτάκαμαν στο λεωφορείο.

Εισιτήριο έχεις; Όχι, του λέγω.

20Καλλέργη, *«Το πρόβλημα της ιδεολογίας στα παιδικά λογοτεχνήματα»*, στο Προσεγγίσεις στην παιδική λογοτεχνία, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σ.138.

²¹Αναγνωστοπούλου, *«Ανάδυση της έμφυλης γυναικείας ταυτότητας σε αφηγηματικά έργα γυναικών συγγραφέων της λογοτεχνικής γενιάς του 30»*, άρθρο στο Γ' Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών.

²² Αμπατζομπούλου, *«Ο άλλος εν διωγμώ»*, εκδόσεις Θεμέλιο, 1998, σ.268.

*Να σου δώκω εγώ ένα;
Να μη σε ζημιώσω κιόλας.
Τι να λέει η δουλειά μου λέει.
Πώς σε λένε παιδί; Του λέω;
Δημήτρη,
Να ακούω καλά το όνομα σου, Δημήτρη.
Μπήκα στο λεωφορείο σαν καλύτερα ήμουν. Εκείνο το παιδί μου έριξε
βάλσαμο» .*

Το παιδί εκείνο κουβαλούσε μέσα στην ψυχή του την ετερότητα του εγώ, επιχείρησε την έξοδο από τον εαυτό του και πέτυχε την ταύτιση με τον άλλον. Είχε μέσα του την Αγάπη.

Η ευχή «να είσαι καλά» του Δ. Σωτηρίου ταυτίζεται με το ν' ακούγεται «καλά» τ' όνομα σου, το όχημα δηλαδή βάσει του οποίου προσδιορίζεται η ταυτότητα. Στο τέλος του μυθιστορήματος φανερώνεται η αδυσώπητη μοναξιά του ήρωα από την εμπλοκή του προσώπου μέσα στον κόσμο, «Δεν ήξερα τι να κάνω . Ήμουν στα δυο. Να πήγαινα σήμερα στο μάστορα, μην χάσω το μεροκάματο. Για παραπέρα δεν ήξερα.».

Ο συγγραφέας επιλέγει να αφήσει τον ήρωα μετέωρο ανάμεσα στις προσωπικές του εκδοχές, ενώ αναδύεται μέσα από αυτόν μια άλλη ελευθερία την οποία δεν την βεβαιώνει δια της υποταγής του στην εναρμόνια αναγκαιότητα του υλιστικού κόσμου.

Στο μυθιστόρημα «Μια ιστορία του Φιοντόρ» ο Μάνος Κοντολέων ψηλαφεί το στερεοτυπικό σύστημα της κοινωνίας και αναζητά να αποδομήσει την κοινωνική καθεστηκυία τάξη μέσα από την Αγάπη. Ο επιπολιτισμός, δηλαδή «η διεργασία της πολιτιστικής μεταβολής, ως αποτέλεσμα της επαφής μεταξύ μελών από δυο πολιτισμικά διαφορετικές ομάδες²³» προβάλλεται αρχικά μέσα από το μοντέλο της περιθωριοποίησης του μετανάστη.

Η ηρωίδα Λιούμπα από τη Ρωσία, εμμένει στη διατήρηση της εθνικής της ταυτότητας και απορρίπτει όλα τα στοιχεία του νέου πολιτιστικού χώρου που τώρα καλείται να ζήσει. Δεν γίνεται αποδεκτή από τον περίγυρο των συνομήλικων της και στη συνέχεια απορρίπτεται και περιθωριοποιείται.

«Αγάπη Αγαπούλα στον καφέ που κάνεις ,τι βάζεις, αλάτι ή αλεύρι;»

«Αγάπη Αγαπούλα πώς πλένεις τα σεντόνια; Με νερό ή με τσίπουρο;».

Η Λιούμπα αρνείται ακόμα την υποκριτική αγοραπωλησία της μητέρας της με το γέρο Έλληνα που φαντάζει ως γάμος.

«Αυτός είναι ο κυρ- Θανάσης. Ο νέος μου άντρας.»

«Μα δεν τον σιχαίνεσαι;»

²³Νάσαινα, «Η εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών», Διαθέσιμο στο:
<http://dipe.arg.sch.gr/yposthriktiko%20yliko.htm>

«Γιατί πρέπει να ζήσουμε».

Ο έρωτας ο ιδανικός τρόπος οικείωσης του «άλλου» θα μετατραπεί σε υποκριτική αγοραπωλησία²⁴.

Ο Μήτιας ο Ρώσος που ζει τώρα στην Ελλάδα, στον ίδιο τόπο με τη Λιούμπα, είναι ένας άντρας με διπλή εθνική ταυτότητα. «*Διπλή ταυτότητα πάει να πει περισσότερη ελευθερία, πιο μεγάλη ικανότητα να κατανοείς τον άλλο, απόλυτη διάθεση να σέβεσαι αυτό που ο άλλος είναι ή ήθελε να γίνει*». Ο Μήτιας θα κάνει το νέο τόπο οικείο για τη Λιούμπα, ενώ ο περίγυρος των παιδιών της ζητά συγγνώμη.

Σε όλα σχεδόν τα λογοτεχνικά μυθιστορήματα περνά «*ως αναγκαία λύση η ιδεολογία της αφομοίωσης των μεταναστών*²⁵» στην προσπάθειά τους να παρέχουν ευχαρίστηση στον αναγνώστη. Στον ορισμό του στερεοτύπου όπως καταγράφεται σε επιστημονικά λεξικά, αναφέρεται ότι «*στερεότυπο είναι μια μονόπλευρη, υπερβολική και συνήθως προκατειλημμένη θεώρηση της ομάδας, φυλής ή τάξης ανθρώπων και συνήθως συνδέεται με τον ρατσισμό και την προκατάληψη του φύλου*». Στις κοινωνικές επιστήμες το στερεότυπο έχει συνδεθεί κατεξοχήν με τη φυλετική προκατάληψη. Ο W.Lippmann²⁶ υποστηρίζει ότι, αντιλαμβανόμεστε την πραγματικότητα μέσα από εικόνες που είναι σχηματισμένες ήδη στο κεφάλι μας και διαμεσολαμβάνουν πάντα στη σχέση με το πραγματικό. Ο Rageaux αναφέρει, «*κάθε εικόνα προέρχεται από μια συνειδητοποίηση ενός Εγώ σε σχέση με έναν Άλλο, ενός Εδώ με ένα Άλλού*²⁷». Η εικόνα του «διαφορετικού», όπως αναφαίνεται στο μυθιστόρημα «*Μια ιστορία του Φιοντόρ*» έχει ως ακολούθως:

«*Η Λιούμπα ήτανε.*

Τα μαλλιά πάντα ξανθά, μα τώρα όχι πια σαν στάχυα πλυμένα σε βροχούλα μέσα, αλλά ίδια με ξεθωριασμένες κλωστές ενός παμπάλαιου υφάσματος. Τα μάτια πάντα γαλανά, μα το γαλάζιο δεν θύμιζε τα νερά του Νέβα, ένα γαλάζιο μιας λίμνης που τη βρώμισαν απόβλητα στάβλου, τέτοιο γαλάζιο.

Το φουστάνι είχε πάρει μια απόχρωση μουντή- απλυσιάς χρώμα- και ίσως τη μωρωδιά του ιδρώτα και του λυγμού».

Οι στερεοτυπικές εικόνες του βρώμικου ξένου αφθονούν στα λογοτεχνικά κείμενα.. Η Φ. Αμπατζόγλου από την πλευρά της χαρακτηρίζοντας τα στερεότυπα αναφέρει, «*Διαιωνίζουν μια απαραίτητη αίσθηση της διαφοράς ανάμεσα στον εαυτ' και το αντικείμενο που γίνεται ο άλλος*²⁸».

Στο μυθιστόρημα «*Ν'ακούω καλά τ' όνομά σου*», διαφαίνεται αυτή η διαφορά του ξένου και του οικείου, «*Μπάτε στον χορό Ποβλιώτισσες, μας είπε ο μουχτάρης. Εγώ να πω την αλήθεια ήθελα και των κοπελώνε τους*

²⁴Καρακίτσου- Καρασαβίδου, «*Αναπαραστάσεις του μικρού άλλου*», στο *Ελληνικό παιδικό μυθιστόρημα, στο Περιοδικό Βήμα Αιγαίου, χρόνος ΙΗ'*, σελ. 63.

²⁵Καρακίτσου- Καρασαβίδου, όπως παραπάνω, σ.36.

²⁶ Lippmann, «*Public Opinion (1992)* », εκδόσεις Macmillan, Νέα Υόρκη 1962.

²⁷Αμπατζόγλου, «*Ο Άλλος εν διαγνώ*», εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σ.294.

²⁸Αμπατζόγλου, όπως παραπάνω,σ.161.

λάγγευε η καρδιά, αλλά ήτανε οι γυναίκες τους στο κουμπί και στο βελόνι και μεις σκορίσματα».

Στις εργασιακές σχέσεις του μετανάστη, η εργασιακή εκμετάλλευση αποτυπώνεται ως αυτόνομη και προσδοκώμενη κατάσταση, *«Ο αφεντικός μου δεν μου τα 'δινε όλα τα λεφτά. Μου 'δινε ίσα να πορεύω»*. Η κοινωνική ανέλιξη ενός εξορίστου είναι πάντα δύσκολη. *«Τελείωσα γεωπόνος, τα πιο πολλά παιδιά απ' την μειονότητα γεωπόνοι τελειώσαμε. Για παραπάνω μας εμπόδιζαν»*.

Οι στερεοτυπικές εικόνες άρνησης του ξένου καταδεικνύονται και στις διαπροσωπικές σχέσεις του έρωτα.. *«Ντόπιες κοπέλες σε μας τους άντρες δεν γύριζαν τα μάτια»*. Στην εκπαίδευση και στο παιχνίδι η Λιούμπα όχι μόνο δεν γίνεται αποδεκτή, αλλά και περίγελος των συνομηλίκων.

Στα λογοτεχνικά κείμενα οι συγγραφείς αντλούν τις πληροφορίες από στερεοτυπικές και συλλογικές παραστάσεις της κοινωνίας, στην οποία ζουν, τις οποίες φυσικά τροποποιούν και αναδημιουργούν με τη βοήθεια της φαντασίας. Η Λιούμπα, αρνούμενη να χάσει ό,τι έχει αγαπήσει στην πατρίδα της τη Ρωσία, περιγράφει ως ακολούθως τη νέα της πατρίδα: *«Τα σπίτια βαριά και γεμάτα σκιές επικίνδυνες, οι δρόμοι του στρωμένοι με μεγάλες λευκές πέτρες, της πόνεσαν τις πατούσες, τα μεγάλα δέντρα της πλατείας λες και θύμωσαν μαζί της»*.

Τα ονόματα των ηρώων στα δύο μυθιστορήματα *«Ν' ακούω καλά τ' όνομα σου»* και *«Μια ιστορία του Φιοντόρ»* λειτουργούν συμβολικά. Το όνομα Σεπτίμ μεταφράζεται ως Σωτήρας και το όνομα Λιούμπα ερμηνεύεται ως Αγάπη. Η αγάπη και η κατανόηση της διαφορετικότητας σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία συνθέτουν τα στοιχεία της πολιτικής -κοινωνικής -πολιτισμικής σωτηρίας της.

Ο χρόνος των αφηγήσεων στα δύο μυθιστορήματα είναι γραμμικός με αποτέλεσμα να υπάρχει εξέλιξη στις αφηγήσεις. Οι έννοιες του χρόνου και του χώρου είναι αλληλένδετες και χαρακτηρίζονται από ρεαλισμό.

Ο κόσμος συνήθως δίδεται μέσα από μια ειρωνική σκοπιά π.χ. κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής του 1940, Ελληνίδες μεταβαίνουν στη Βόρειο Ήπειρο για να λύσουν το πρόβλημα της πείνας, ενώ στην πορεία του χρόνου Βορειοηπειρώτες έρχονται στην Ελλάδα ως οικονομικοί μετανάστες.

Τα μυθιστορήματα χαρακτηρίζονται από ρεαλισμό διεκδικώντας με αυτόν τον τρόπο όχι την υποκριτική αποδοχή μας αλλά τον σεβασμό της ετερότητας και της διαφορετικής πολιτιστικής κληρονομιάς.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τα λογοτεχνικά κείμενα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης είναι ένα κάλεσμα προς τον αναγνώστη με στόχο την εγκατάλειψη της πολιτιστικής του ενδοστρέφειας, άνοιγμα στις πολλαπλές διαφορετικές κουλτούρες καθώς και πρόσκληση για αρμονική συνύπαρξη με τον «Άλλο» χωρίς ρατσιστικές ιδέες και προκαταλήψεις.

Ο αναγνώστης συνειδητοποιεί ότι, το να είναι κανείς διαφορετικός από την πλειοψηφία δεν αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα στη συνύπαρξη με τον «Άλλο».

Τα βιβλία που αναλύσαμε αναπτύσσουν το θέμα της διαφορετικότητας με τρόπο ευρηματικό, αναδεικνύοντας την πολυσημία του θέματος της ετερότητας και τονίζοντας το δικαίωμα στη διαφορά, στη διατήρηση, το σεβασμό της μοναδικότητας καθώς και την αποδοχή εκείνων των στοιχείων που καθιστούν κάθε άτομο ξεχωριστό.

Οι κοινωνικές ρατσιστικές στάσεις γύρω από το θέμα της ετερότητας είναι δύσκολο να μεταβληθούν και να αλλάξουν γι' αυτό θεωρούμε αναγκαίο να προσφέρονται στα νέα παιδιά αναγνώσματα που θίγουν το θέμα της ετερότητας, ώστε να καταρρίπτουν σταδιακά τυχόν στερεότυπα και προκαταλήψεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αμπατζοπούλου Φ., «Ο "Άλλος" εν διωγμώ», εκδόσεις Θεμέλιο Αθήνα 1998.

Αναγνωστόπουλου Δ., «Ανάδυση της έμφυλης γυναικείας ταυτότητας σε αφηγηματικά έργα γυναικών συγγραφέων της λογοτεχνικής γενιάς του '30», Γ' Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών.

Δημητρίου Σ., «Ν'ακούω καλά τ' όνομα σου», εκδόσεις Κέδρος Αθήνα 1993.

Καγιαλή Γ., «Σημειώσεις για τη γραφή και την ανάγνωση του άλλου», συλλογικός τόμος «Ξένος ο άλλος μου εαυτός» εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1999.

Καλλέργη Η., «Το πρόβλημα της ιδεολογίας στα παιδικά λογοτεχνήματα», Προσεγγίσεις στην παιδική λογοτεχνία εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1995.

Κανατσούλη Μ., «Αμφίσημα της παιδικής λογοτεχνίας», εκδόσεις Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2002.

Κανατσούλη Μ., «Ελληνόγλωσση εκπαίδευση της Διασποράς ή Διαπολιτισμικότητα. Ανάμεσα στην Ελληνικότητα και την Πολυπολιτισμικότητα -Κριτήρια επιλογής βιβλίων παιδικής και εφηβικής λογοτεχνίας», Πρακτικά Δημερίδας: «Λογοτεχνία της Διασποράς ή Διαπολιτισμικότητα», Ρέθυμνο 24-25 Οκτωβρίου 2003.

Καρακίτσου Α. - Καρασαβίδου Ε., «Αναπαραστάσεις του μικρού "άλλου", στο Ελληνικό παιδικό μυθιστόρημα», Βήμα Αιγαίον, χρόνος ΙΗ'.

Κοντολέοντος Μ., «Μια ιστορία του Φιοντόρ», εκδόσεις Πατάκη Αθήνα 1994.

Κωνσταντοπούλου Χ.- Μαράτου -Αλιμπράντη Λ., Γερμανού Δ.- Οικονόμου Θ., «Εμείς και οι άλλοι. Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Ε.Κ.Κ.Ε». εκδόσεις Τυπωθήτω, Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2000.

Κωνσταντινίδη Σ., «Ελληνόγλωσση Εκπαίδευση της Διασποράς. Λογοτεχνία της Διασποράς ή Διαπολιτισμικότητα». Πρακτικά Δημερίδας, Ρέθυμνο 24-25 Οκτωβρίου 2003.

Kristeva J., «Ξένοι μέσα στον εαυτό μας», μτφρ. Β. Πατσογιάννης, επιμ.Σ. Ροζάνης, εκδόσεις Scripta, Αθήνα 2004.

Μαράντου -Αλιμπράντη Α.- Γαληνού Π., «Πολιτισμικές ταυτότητες: από το Τοπικό στο Παγκόσμιο», στο Κωνσταντοπούλου Χ. (επιμ.) «Εμείς και οι άλλοι. Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα», εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα χ.χ.

Μαυρίδη Κ., «Εισαγωγή στο συλλογικό έργο Ταυτότητες», επιμ. Κ. Μαυρίδη και Ν. Χρηστάκη, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1997.

Μπαλαφάνη Κ., «Παιδαγωγικές διαστάσεις της λογοτεχνίας», *Νέα Παιδεία*, 119 (2006).

Οικονόμου Α. Ι., «Εισαγωγή στη Συγκριτική Στερεοτυπολογία των εθνικών χαρακτηριστικών στη λογοτεχνία», εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1992.

Τριαντάφυλλου Α., «Γραφές αναγνώσεις. Για μια διαπολιτισμική ανάγνωση του λογοτεχνικού κειμένου», στο ΚΕΜΕΤΕ. Κείμενα νεοελληνικής λογοτεχνίας Γυμνασίου Λυκείου βιβλίο καθηγητή, 3 (1990).

Ξενόγλωσση

Lalagianni V., «*The author considers the depiction of alterity, or the Other, in contemporary Greek fiction for young people to analyze the image of the expanding multicultural reality of Neo-Hellenic society*», στο Bookbird, journal of international children's literature, vol.47, No 4 October 2009.

Πηγές από το διαδίκτυο

Καψωμένου Ε., «Για μια σημειωτική της νεοελληνικής κουλτούρας, Διαθέσιμο στο:

www.survey.ntua.gr/environ/keimena/kapsomenos_s.pdf

Νάσαινα Γ., «*Η εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών*», Διαθέσιμο στο: <http://dipe.arg.sch.gr/yposthriktiko%20yliko.htm>